

УДК 781.7(438.32/44)

Лариса Лукашенко
(Львів)

ТЕОРІЯ АРХАЙЧНИХ ЗОН ТА МЕЛОГЕНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ (НА ПРИКЛАДІ ТРАДИЦІЙНОЇ ВОКАЛЬНО-ОБРЯДОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПІДЛЯШШЯ)

Етнолінгвістична теорія «архайчних зон», що стосується специфіки поширення мовних явищ у просторі, спроектована на традиційну музичну культуру. На прикладі морфологічно-композиційних особливостей обрядової культури Північного Підляшшя та інших територій зроблено висновки щодо загальних примет музичної культури маргінальних теренів. У контексті археологічних та історичних фактів висловлюються припущення стосовно еволюційних тенденцій у ранньотрадиційній обрядовій музичній творчості українців у часовому та просторовому континуумах.

Ключові слова: архайчна зона, маргінальні терени, мелогенетичні процеси, вокально-обрядова культура, Північне Підляшшя.

Лариса Лукашенко. Теория архаических зон и мелогенетические процессы (на примере традиционной вокально-обрядовой культуры Северного Подляшья). Этнолингвистическая теория «архаических зон», касающаяся специфики распространения языковых явлений, спроектирована на традиционную музыкальную культуру. На примере морфологическо-композиционных особенностей обрядовой культуры Северного Подляшья и других территорий сделаны выводы относительно общих примет музыкальной культуры маргинальных территорий. В контексте археологических и исторических фактов высказываются предположения относительно эволюционных тенденций в украинском раннетрадиционном обрядовом музыкальном творчестве во временном и пространственном континууме.

Ключевые слова: архаическая зона, маргинальные территории, мелогенетические процессы, вокально-обрядовая культура, Северное Подляшье.

Theory of archaic zones and melodic genetic processes (using vocal ritual culture of the Northern Pidlyashya). Ethno-linguistic theory of «archaic zones», concerning specific distribution of linguistic phenomena, is applied to traditional music. For example, morphological and compositional characteristics of ritual culture of the Northern Pidlyashya and other areas were used to derive general features of musical culture of marginal lands. In the context of archaeological and historical facts assumptions are put forward about evolutionary trends in early-traditional Ukrainian ritual musical art in time and space continuum.

Key words: archaic zone, marginal territories, melodic genetic processes, vocal ritual culture, Northern Pidlyashya.

Мелогеографія (картографування явищ музичного фольклору та інтерпретація отриманих результатів) займає вагомe місце в студіях українських та східноєвропейських етномузикологів протягом останнього десятиріччя. Методологія цього напрямку науки знаходиться в активній фазі розвитку. Фундаментом наукових пропозицій та гіпотез найчастіше слугують здобутки етнолінгвістики, а точніше лінгвістичної географії – спорідненої з мелогеографією науки, більш як столітня історія розвитку якої зумовила напрацювання ґрунтовної методологічної бази.

Одним із важливих методів геолінгвістики є вивчення процесів розповсюдження мовних явищ. Одну із провідних ідей, що пояснює закономір-

ності просторових відмін мови, сформував мовознавець Йоган Шмідт, та стосувалася вона теорії походження та розвитку європейських мов. Намагаючись пояснити механізми перетворення лінгвістичного континууму, Й. Шмідт запропонував гіпотезу, згідно з якою новації розповсюджуються з умовного центру, охоплюючи близькі мови, і в міру віддалення поступово згасають, нагадуючи хвилі від кинутого у воду каменя. Цю так звану «теорію хвиль», незважаючи на те, що в подальшому науковому процесі вона особливого поширення не отримала, все-таки було покладено в основу методів сучасної лінгвістичної географії [16]. Впродовж останніх кількох десятиліть ця наука тісно пов'язана із вирішенням питань членування лінгвістичного ландшафту. Головним постулатом у такому напрямі досліджень залишається правило, відповідно до якого центральним зонам притаманні новації, а окраїнним, маргінальним територіям – архаїчні риси.

Ця провідна ідея стала відправною точкою у працях багатьох учених-лінгвістів. Це підтверджує динаміка розвитку геолінгвістичної думки у збірках конференційних матеріалів «Ареальные исследования в языкознании и этнографии» (1977–1985) та серії «Славянский и Балканский фольклор» (1971–2006), в яких більшість робіт продовжують ареальний напрям досліджень. Наприклад, матеріали третьої конференції загалом присвячені «одному із основних питань ареалогії – співвідношенню центру та периферії» [3, с. 3] та «типології маргінальних ареалів, що є обов'язковою умовою розвитку та функціонування міжареальних (міжрегіональних) зв'язків та інтерференції явищ у їх конкретному побутуванні» [1, с. 3]. Надалі ця теорія продовжує розвиватися у працях провідних європейських учених-лінгвістів Н. Толстого, М. Бородіної, В. Ніконова. Н. Толстой вважає, що «співвідношення центру та периферії може бути гіпотетично доповнене <...> змістом <...> “новація–архаїзм”» [1, с. 38–39], і далі: «<...> саме на окраїнах зберігались давні релікти, які свідчили, що в цих маргінальних мікрозонах в окремих випадках не відбувся до кінця той чи інший процес» [1, с. 43]. За словами М. Бородіної, «у випадках лінгвістичної ізоляції маргінальна зона більш архаїчна ніж центральна» [1, с. 110]. Цю ж думку підтвердив В. Ніконов: «Нерідко периферійні ареали, розвиваючись інакше, ніж центр <...> можуть <...> зберігати втрачені там архаїчні риси» [1, с. 214]. Щоправда, науковці також сходяться на думці, що для вирішення кардинальних діахронічних та етногенетичних проблем доцільніше використовувати умовні поняття «архаїчних» та «неархаїчних» зон, також варто брати до уваги, що в архаїчних зонах виявляється чимало запозичень та локальних новацій, через що виникають особливі питання архаїзму, відносної архаїки, її відношення до новацій і т. д. [1, с. 55].

Розвиток теорії та методології етнолінгвістичних ареальних досліджень підсумував Н. Толстой у своїй етапній роботі «Про предмет етнолінгвістики та його ролі у вивченні мови» («О предмете этнолингвистики и её роли в изучении языка») [2, с. 181–190], де він вказав на визрілі потреби об'єднання ареальних розвідок етнографів та лінгвістів, систематичного дослідження усього етнокультурного комплексу, що дає можливість вирішувати історичні та історико-генетичні проблеми. І власне, спроможність провадити подібну роботу етнолінгвістика отримала завдяки **діахронному методу досліджень**, який

ґрунтується **на теорії архаїчних та новаційних зон**. «Виробилось поняття лінгвістичного ландшафту, і виникла можливість історичного прочитання карт, ареалів, взаємовідносин ареалів, типів ареалів, типів діалектних зон <...>. Це «історичне прочитання» переважно дає більше інформації про історію явищ, системи або ареалу <...>, ніж факти засвідчені в історичних або мовних пам'ятках» [2, с. 185]. Такий резерв виникає, насамперед, завдяки нерівномірному розвитку окремих систем і спрацьовує на рівні як мікро-, так і макрозони.

Парадоксально, але визначення характеристик центральної та маргінальної зон у лінгвістиці та етномузикології часто кардинально протилежне. Наприклад, О. Пашина окреслила центр як територію, що мінімально піддається впливам інших традицій [15, с. 15–16], Г. Коропніченко припустила, що центральна зона ареалу історично старша від маргінальної, тут також якнайменше відчуваються впливи інших діалектів [11, с. 138]. На протиріччя між підходами етномузикологів та етнолінгвістів звернула увагу Г. Кутирьова-Чубаля [13, с. 56–57]. Однак методика однозначного трактування центру та периферії безперечно хибна, оскільки ці поняття є великою мірою відносними і потребують особливого розгляду в кожному окремому випадку.

Великий відсоток протиріч стосовно понять діалектного ландшафту залежить, насамперед, від значної кількості та різноманітності етногенетичних та історичних процесів, особливостей окремих територій, їх географічного розташування, місця в ієрархії діалектного поділу і т. д. Зважаючи на ці умови, можна виявити кілька чинників, що впливають на ареальні характеристики. Одним із них може бути багаторівневість аналізу традиційної культури: «картографування різних елементів пісенної форми показує незбігання кордонів та обрисів різних ізодекс – віршово-структурних, ритмічних, інтонаційних <...>» [12, с. 363].

З іншого боку, новації можуть мати різне походження: (а) бути внутрішніми, які Г. Кутирьова-Чубаля назвала генеративним середовищем саморозвитку, зародженням авто-новацій [12, с. 362] (що, крім усього, потребує великої щільності побутування елементів культури, у цьому випадку однозначно йтиметься про ядерну зону) та (б) зовнішніми або інодіалектними, що можуть суттєво змінювати культурний ландшафт, однак лише за умови однорідності новаційних елементів, котрі повинні повністю відповідати регіональним стилістичним нормам¹. У випадку чужорідного походження новацій, вони ніколи не інтегруються в культуру, оскільки спрацює свого роду генетичний імунітет. У цьому разі навіть контактна територія буде консервативною та зберігатиме архаїчні риси. Отож, архаїка може бути притаманна як центральній ядерній зоні, де традиції ізольовані від чужорідних впливів і тому великою мірою зберігають спадкоємність (такими територіями, на думку Н. Толстого, є Карпати, Полісся), так і периферійній території, де з огляду на поєднання згасання, розрідження культурної традиції та неможливості інтеграції із сусідньою чужорідною, архаїчні елементи протягом століть залишаються незмінними.

¹ Такого роду новаційні маргінальні та перехідні зони найчастіше трапляються між дрібнішими діалектними одиницями, наприклад, субдіалектами.

Суттєвою мелотипологічною ознакою обрядового репертуару Північного Підляштя (як і інших периферійних територій) є перевага модельних ритмічних форм над похідними, рівень перетворення яких сягає лише орнаментативної або розщеплення окремих, переважно початкових силабохрон типової мелоритмічної форми. Очевидно, що цей принцип ритмотворення вказує на те, що мелодії у довготривалому процесі побутування (а обрядові твори належать до ранньотрадиційного шару культури) зазнали мінімальних перетворень та від часів виникнення до сучасності дійшли майже в незмінному вигляді. Такі твори містяться практично у кожному жанровому циклі. Згадаємо хоча б зимові наспіви, строфа яких складається із двох п'ятискладових силабічних груп із різного роду рефренами – так звані десятискладники. Однак серед зразків із Північного Підляштя спорадично трапляються архетипові чотирискладові силабогрупи², отож, фактично десятискладники виявляються восьми-складниками³. Форми з прототипними ритмічними малюнками трапляються серед весняних⁴, хрестильних⁵, весільних⁶ та інших жанрових циклів. Така особливість ритмічних конструкцій притаманна й сусіднім українським територіям – Берестейщині, Західному Поліссю, Волині, що дає підстави вважати ці терени свого роду «ядром ареалу модельних ритмічних форм» [10, с. 155].

Ще одна особливість, властива архаїчним зонам, – досить великий відсоток рідкісних, оригінальних мелотипів. Ця специфіка, очевидно, зумовлена тим самим чинником, що і наявність модельних ритмоформ, а саме – високою мірою консервативності музичної традиції, яку зумовила відсутність у місцевій стильовій нормі алгоритмів розвитку, перетворення або зміни. Отже, століття побутування та численні покоління носіїв на традиційний музичний репертуар у таких умовах вплинули в незначній мірі. Завдяки цьому, рідкісні мелотипи, що згодом на інших (новаційних) територіях не збереглися, на архаїчних теренах до сьогодні активно побутують. Подібне явище виявляємо і в мовному середовищі: за спостереженнями етнолінгвістів, українські говірки Північного Підляштя зберігають найдавніші риси праслов'янської мови⁷.

Порівнюючи прикмети традиційної вокально-обрядової культури Північного Підляштя та інших західних, а також північних та північно-східних теренів⁸, можна констатувати, що усі маргінальні периферійні території мають спільні риси – наявність модельних мелоформ, побутування рідкісних ритмотипів, особливих ладомелодичних форм.

² У зимовому жанровому циклі (на відміну від весільного, жнивного) таке явище доволі рідкісне і помічене дослідниками нещодавно [8, с. 51].

³ Питання адекватного до типової мелоритмічної форми визначення числа силабохрон і відповідної кодифікації мелотипів в українській етномузикології на сьогодні досить актуальне та жваво дискутується. Колядкові десятискладники (похідні), здається, варто перейменувати у восьми-складники (вихідні), тим більше, що такі форми існують у безпосередньому «живому» виконанні.

⁴ ^rV7₂, ^mR||:1212|123:||.

⁵ ^rV6₄, ^mR||121233||121212||:121233:||.

⁶ ^rV6_n, ^mR ||121233||:121212:||(c)121233(c):||; ^rV446₂; ^mR ||:1212|1212|121233:||.

⁷ Юрій Шевельов висунув цікаву теорію щодо виникнення української мови внаслідок взаємовпливу північного та південного нарід. У контексті цієї теорії підляські говірки найменше піддалися південним впливам і тому «заховують найархаїчніші риси праслов'янської мови» [14, с. 397–398; 17, с. 32].

⁸ Наприклад, Південного Підляштя, півночі Сумської області, Смоленщини тощо.

Ці риси на Північному Підляшші спричинені історичними чинниками, насамперед специфікою колонізації, що достатньо добре відома, оскільки активний поселенський рух тривав упродовж другого тисячоліття й усі історичні перипетії залишилися відображені у письмових джерелах. Цей процес відбувався тягло: поселенці спочатку заселили терени понад Західним Бугом, а потім поступово, шляхом утворення нових поселень і колоній ці люди та їх нащадки по-малу просувалися на північ. Таким чином їхні поселення досягли басейну Нарви.

Історія залюднення інших, наприклад, західнополіських чи берестейських земель докладно невідома, оскільки ці події відбувалися значно раніше. Проте можна припустити, що освоєння величезних важкодоступних поліських територій тривало довше, аніж кілька століть. Динаміка розселення була схожою: нащадки великих родин, потребуючи нових ресурсів для забезпечення життєвих потреб, оселялися на незайманих землях, і цей процес був перманентним.

Імовірно, крім цього, на процес еволюції фольклорної традиції відчутно впливала щільність заселення. Відомо, що на початках сталої колонізації та впродовж тривалого часу територія Північного Підляшшя, порівняно з іншими праукраїнськими землями, була заселена розріджено [5, с. 25, 31]. Для прикладу: Середня Наддніпрянина протягом майже всього археологічного періоду⁹, тобто до часів Київської Русі, була щільно заселена, що підтверджується чималою кількістю розкопаних культурних шарів та археологічних знахідок. Висока густина населення, на думку істориків, значною мірою посприяла виникненню першої давньоруської держави [7, с. 39]. Унаслідок цього факту на теренах Наддніпрянини сформувалася й розкішна музична традиція з розвинутими ритмічними формами, багатоголосим підголосково-поліфонічним фактурним викладом, складними синтаксичними побудовами (контрастні заспівно-гуртові форми, різні повтори, катени тощо).

Здогадно саме нещільність заселеності, а також постійний рух, розселення та міграція людей, суттєво сприяли консервативності, незмінності культурних традицій, оскільки перманентна зміна локального оточення або середовища не давала потенції до розвитку. Ці особливості пояснюють і наявність рідкісних ладових та ритмічних конструкцій, перевагу ямбічних форм¹⁰ тощо. Отже, традиційна культура Північного Підляшшя, а також територій із подібною динамікою заселення, протягом довгого часу залишалася сталою і збереглася до сьогодні великою мірою у своєму архаїчному вигляді.

Великомасштабні еволюційні музично-формотворчі тенденції, що відбувалися на східнослов'янських просторах, також можуть бути зумовлені основними напрямками міграції населення. І. Клименко констатувала: «Ще одна невирішена проблема виникає при порівнянні алгоритмів проявів режимів дроблення в жнивному та весільному жанрах. Загадка знаходиться в протилежності векторів посилення дроблення. В межах жнивного типу він направлений з півдня на північ <...>. Алгоритм дроблення в весільних піснях має протилежну направленість і проявляється у більш широким масштабах» [9, с. 220–

⁹ Період історії, відомості про який черпаються винятково із археологічних джерел.

¹⁰ В українській етномузикології існує гіпотеза про первинність ямбічних ритмоформ проти пірихічних.

221]. Отож, цей процес можна пояснити двома хвилями розселення людності, що відбувались у протилежних напрямках: припустимо, поселення носіїв весільної обрядовості найщільнішими були на півдні, напрям руху їх колонізації спрямований на північ, тому в цьому керунку міграційна та колонізаційна активність посилюється, водночас порушується та слабшає щільність заселення. Це спричинило різної міри втрату частоти культурної та музичної комунікації, внаслідок чого зростає міра консервації культури. Друга хвиля відбувалася за тими ж закономірностями, але в протилежному напрямку¹¹. Очевидно, що ці процеси були багатовекторними, складними, відбувалися протягом тривалих періодів часу та зумовлені також багатьма іншими чинниками – кочівним способом життя, нападами ворожих племен, війнами, пошуками та освоєнням нових родючих земель, природними процесами, як, зокрема, засухи, повені, епідемії. Тому й сучасна мелогеографічна картина України є досить строкатою, часто з острівними ареалами поширення тих чи інших музичних ознак, відсутністю на окремих територіях широко розповсюджених мелотипів (так звані «пустки»).

На прикладі цих міркувань можна зробити висновок, що специфіка функціонування ранньотрадиційної обрядової творчості від умовного центру до периферії змінюється від більш розвинутих складних форм до простіших, модельних, і це прямо пропорційно пов'язано із посиленням динаміки міграційних процесів та відносним зменшенням кількості носіїв у середовищі побутування музичної культури¹². Ці умови також сприяють збереженню первинних та рідкісних мелоритмічних та ладових форм, перевазі ямбічних конструкцій над спондеїчними¹³, унісонно-гетерофонної форми співу над багатоголоссям тощо.

Отож, етнолінгвістична теорія центральних та маргінальних зон, згідно з якою для центрального масиву притаманна велика кількість новацій, відповідно маргінальна зона зберігає архаїчні, реліктові риси, видається, спрацьовує і на прикладі традиційної музичної культури. Звичайно, що цю ідею не варто сприймати абсолютно, будь-який етнокультурний простір є об'єктом складновимірним, наслідком багатовікової еволюції, результатом напластування багатьох суб- та інокультурних впливів, однак етнолінгвістична ідея, що з рухом від центру до периферії креативні процеси сповільнюються та поступово завмирають, має велику долю вірогідності й у стосунку до традиційної музичної культури¹⁴, що підтверджують етномузикологічні дослідження Північного Підляшся.

¹¹ Це припущення узгоджується із основними історичними положеннями: на південних територіях проживали скотарі із розвинутими родинними традиціями і майже відсутніми землеробськими обрядами, на півночі переважав землеробський спосіб господарювання, тому вагоме місце у традиційній культурі займали календарні та трудові ритуали, найважливішими серед яких були, звичайно, жнивні.

¹² Для початку процесу морфологічних перетворень народної музики в середовищі побутування, очевидно, потрібна певна кількість носіїв, систематичність їх музичної комунікації та певний часовий період культивування у спадкоємній передачі.

¹³ Перевага ямбічних ритмосхем над спондеїчними спостерігаються й на інших маргінальних територіях [6, с. 238].

¹⁴ Доречними у цьому випадку видаються цитати І. Клименко про ареал розповсюдження спондеїчних жнивних мелодій зі структурою вірша 43²: «Усе це разом із конфігурацією ареалу складає враження, ніби по Горині до Століна докотилась інерційна міграційна хвиля, що по дорозі втратила свою силу» [9, с. 220]; Л. Белогурової: «Гіпотетично можна припустити, що настільки певно виражена хвильова, згасаюча структура ареалів <...> з чітко визначеним центром та периферією відображає колись присутній процес розповсюдження даного структурного типу на території Смоленщини, направлений від центру ареалу до його окраїн» [4, с. 251].

Література

1. Ареальные исследования в языкознании и этнографии : сб. науч. трудов / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Ленинград : Наука, 1977. – 264 с.
2. Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос) : сб. науч. трудов / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Ленинград : Наука, 1983. – 252 с.
3. Ареальные исследования в языкознании и этнографии : тезисы третьей конференции на тему «Методика лингво- и этногеографических исследований. Маргинальные и центральные ареалы» (10-12 февраля 1975 г.) / Ред. кол. М. А. Бородина. – Ленинград : Наука, 1975. – 114 с.
4. *Белогурова Лариса*. Ареальная картина Смоленского региона по материалам свадебных песен / Л. Белогурова // Традиционные музыкальные культуры на рубеже столетий: проблемы, методы, перспективы исследования : матер. Междунар. науч. конф. – Москва : РАМ им. Гнесиных, 2008. – С. 244–256.
5. *Гаврилюк Юрій*. Середнє Побужжя в VI–XIV ст. / Ю. Гаврилюк // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – Київ : Родовід, 1997. – С. 24–38.
6. *Гончаренко Елена*. Ритмическая география свадебных напевов Сумской области (к вопросу изучения музыкально-диалектных стилей культурных пограничій) / Є. В. Гончаренко // Традиционные музыкальные культуры на рубеже столетий: проблемы, методы, перспективы исследования : матер. Междунар. науч. конф. – Москва : РАМ им. Гнесиных, 2008. – С. 233–244.
7. Етнографія України : навч. посібник / За ред. проф. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, переробл. і доп. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.
8. *Клименко Ирина*. Алгоритм монографічного вивчення ключових слов'янських обрядово-пісенних форм («макротипів») (на прикладі колядок з віршем 5+5+3) / І. Клименко // Проблеми етномузикології. Серія «Слов'янська мелогеографія» / Ред.-упор. Ирина Клименко ; НМАУ ім. П. І. Чайковського ; ПНДЛ по вивч. і проп. нар. муз. творч. – Київ, 2013. – Вип. 8. – Ч. 1 : Студії. – С. 45–63.
9. *Клименко Ирина*. Макро- и микроареология: на перекрестке методик (на примере жнивного типа слоговой модели 4+3) / И. В. Клименко // Традиционные музыкальные культуры на рубеже столетий: проблемы, методы, перспективы исследования : матер. Междунар. науч. конф. / Ред. кол. Ю. В. Артамонова, Л. М. Белогурова [и др.]. – Москва, 2008. – С. 214–224.
10. *Клименко Ирина*. Раннетрадиционные ритмы Брестско-волинско-подляшской зоны в контексте украинско-белорусского меломассива / И. Клименко // Музыкальная культура Беларуси на скрываванні эпох / Скл. Т. С. Якименка ; Навук. Працы Беларускай дзяржаўнай акад. мій музыкі. – Минск, 2011. – Вып. 26. – Серія 1. Беларуская музычная культура. – С. 149–166.
11. *Коропніченко Ганна*. Перехідна зона як об'єкт мелогеографії (за матеріалами весільних наспівів межиріччя Тетерева та Ірпеня) / Г. Коропніченко // Проблеми етномузикології / упор. О. Мурзина. – Київ, 1998. – Вип. 1. – С. 137–166.
12. *Кутырєва-Чубаля Галина*. Проблемы территориально-диалектного изучения белорусской песенности / Г. Кутырєва-Чубаля // Człowiek w świecie kultury, języka, edukacji. (Seria “Oświata i kultura na Podbeskidziu”). – Т. III : Literatura, język, regionalizm / pod red. D. Kadłubca ; Wyd-wo АТН w Bielsku-Białej. – Bielsko-Biała, 2006. – S. 357–369.
13. *Кутырєва-Чубаля Галина*. Стилевые особенности переходных зон (к изучению диалектных градаций белорусского мелоса) / Г. Кутырєва-Чубаля // Музыкальная культура Беларусі і свету: да 100-годдзя Л. Мухарынскай. – (XV Міжнародныя навуковыя чытанні пам'яці Л. С. Мухарынскай (1906–1987)). – Мінск, 2006. – С. 56–66.
14. *Лесів Михайло*. Українські говірки у Польщі / М. Лесів. – Варшава, 1997. – 492 с.
15. *Пашина Ольга*. Традиції жнивних песен русско-белорусского пограниччя : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. искусствовед.: 17.00.02 / О. Пашина. – Москва, 1988. – 16 с.
16. *Серебрянников Борис*. Общезыковедческие аспекты теории волн И. Шмидта / Б. Серебрянников // Ареальные исследования в языкознании и этнографии : тезисы третьей конференции на тему «Методика лингво- и этногеографических исследований. Маргинальные и центральные ареалы». – Ленинград : Наука, 1975. – С. 5–6.
17. *Филимонюк Людмила*. Кілька зауваг щодо особливостей діалекту Північного Підляшшя / Л. Филимонюк // Традиційні пісні українців Північного Підляшшя. – Львів, 2006. – С. 31–32.